

jednog petka s miloradom pavićem

razgovor vodio petru krdu

● Kako je nastao «Hazarski rečnik»?

– Teško je da se setim svih faza. Naročito mi se nameću dve faze u izgradnji *Hazarskog rečnika*. Jedna faza je bila do 1978. godine. To sam upamtio, zato što sam zabeležio taj datum, jer mi je bila veoma važna ta godina. Naime, ja sam se odavno bavio problemima hazarske misije Ćirila i Metodija, još za vreme studija. To samo po sebi nije značilo ništa za mene. Međutim, onog trenutka kada sam se upitao: a šta je sa onom drugom dvojicom; šta je sa hebrejskim i arapskim učesnikom u polemici, koja vrlo neodređeno pominje hrišćansko Ćirilovo žitište, dakle hrišćanski izvori, tog trenutka ja sam zapliva u neke nove vode. Mislio sam da je pitanje čisto hipotetičko, od teorijskog značaja, i da nikakvih praktičnih rezultata ne može biti u vezi s njim. Kad sam naišao na hebrejske izvore koji osvetljavaju iz svog ugla, celu polemiku, gde se opet pominje njihov učesnik, a prečutkuju ona druga dva, onda sam znao da sam na pravom putu. I to je bio taj prvi trenutak, prva faza. Onda sam znao da je tu nešto jako važno za mene, i da ja moram oko toga nešto da preuzmem, ali nisam znao šta i kako. Naročito nisam znao kako. Mogao sam napisati naučnu studiju iz oblasti uporedne književnosti, ili, bolje reći, komparativnog praćenja izvora o hazarskoj polemici, ali, sve to zajedno, nije me nekako zadovoljavalo, jer bi palo u vodu sve ono, mnogo više što sam uradio, sav onaj mnogo obimniji i obilatiji materijal, koji nema nikakve veze sa naučnim izvorima o Hazaru, jer se o njima, kao što je poznato, jako malo zna.

Druga faza je bila u trenutku kada sam postavio pitanje: kako sada taj materijal obraditi? Odavno sam imao to osećanje, gotovo zebnju, strah možda, čitajući leksikone, čak i obične rečnike, pomišljao sam: nije li, možda, neko na dnu nekog starog leksikona sakrio zmiju? – u naše vreme se to ne radi, mašta je u naše vreme prepuštena potpuno u domen pisca, i od čitaoca se ne traži da ima maštu, što mislim da je veliki hendikep. Ja sam pomišljao da li se negde u nekom od starih leksikona nije možda neko setio i spustio, kao zmiju, neku fabulu, koja leži skoturana ispod svih odrednica enciklopedije ili rečnika. Hoću li ja jedini natrpati na tu zmiju koja će me, u dokaz da sam bio u pravu, ujesti. Onda sam se, braneći se od te zmije, i od tog straha, počeo ponašati kao naši preci valjda pre nekoliko desetina hiljada godina, počeo sam da sam gradim tu zmiju od koje se bojim. I tako je nastao *Hazarski rečnik*.

● Kako odvajate naučnu delatnost od spisateljske delatnosti? Kako delite sebe na žanrove?

– Jednom sam u Novom Sadu imao književno veče. Bilo je posvećeno knjizi *Duše se kupaju posle lednji put*. Na toj književnoj večeri je bilo dosta mojih kolega sa univerziteta i dosta mojih studenata. Oni su nekako sedeli odvojeno. Jedni su sedeli na jednom kraju sale, drugi na drugom kraju. U jednom trenutku je profesor Dragiša Živković, naš kolega sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, pomenuo da on ima utisak da se ja, u trenucima odmora od naučnog rada, bavim beletristikom. Ja sam rekao možda, ali – dodao sam – zar vam nije nikada padalo na pamet, kolega Živkoviću, da se ja možda bavim naukom u trenucima odmora od beletrističkog rada?

I, onda me je iznenadila dvorana. Iz onog njenog dela gde su sedeli mladi došao je takav aplauz kakav retko kada ima jedan pisac. Dakle, očigledno

da odgovor na vaše pitanje ima dve strane i ja bih mogao reći, što se mene samog tiče, da sam dugo planirao da odvojim, i želeo da odvojim, što je moguće više, svoju naučnu delatnost od svoje spisateljske delatnosti. A onda sam u jednom trenutku shvatio da je to nemoguće, shvatio da je, u stvari, i nepotrebno. Da se čovek mora boriti, ako se bavi literaturom, dakle, umetnošću, onda se mora boriti sa sobom, onakvim kakva je ta ličnost integralno: ne može je deliti na rubrike, na žanrove, na vrste. Vrlo me je prijatno iznenadio jedan novosadski kritičar kada je mnogo pre nastanka *Hazarskog rečnika* rekao na jednoj književnoj večeri da će sledeća moja knjiga, a ja u tom trenutku ni sam nisam znao kako će ona izgledati, biti sinteza poetskog, proznog i naučnog rada. On je, u stvari, pre mene, video *Hazarski rečnik*, jer *Hazarski rečnik* je, po mom uverenju, možda će me neko demantovati, ali, po mom uverenju *Hazarski rečnik* je sinteza svega onoga što sam u životu radio. Dakle, sinteza i mog nastojanja na poetskom planu, i sinteza rada na prozi, i sinteza bavljenja naukom.

● Došlo je vreme pisaca sinteze, drevnog, faktografskog i nestvarnog, vreme modernih mitografa. Raša Livada je napisao da mnogi pisci dobijaju nagrade za književnost, a da je *Hazarski rečnik* jedna od retkih nagrada koju pisac dodeljuje književnosti. U ovom fin de siècleu ima toliko dosadnih stvari u književnosti i u životu. Dokle to tolerisati? Šta očekujete od čoveka i čitaoca 21. veka?

– Mislim da je, u prvom redu, matrica romana 19. veka istrošena, kao što su već konstatovali neki teoretičari književnosti, naročito oni koji su se bavili tipologijom romana. To su pre osetili čitaoci nego pisci. Tako dolazimo do jedne stvari koja se i meni čini veoma važnom. To je, dokle ćemo tolerisati dosadne stvari u životu. Mislim da smo na kraju 20. veka toliko pritisnuti dosadnim stvarima, toliko smo slabo opremljeni da stvaramo antitela, koja bi se oduprla dosadi. Mi prihvatamo dosadne školske programe, još kao deca, prihvatamo dosadne sastanke, prihvatamo dosadne poslovne procese, prihvatamo dosadnu literaturu, čak joj stvaramo apoloģije, oduševljava me se njome. Mislim da će se čovek 21. veka, ako bude mudar, u prvom redu boriti protiv dosade, protiv svega što je dosadno u čovečijem životu. Tako smo došli do literature. Dosadna literatura, po mom uverenju ne može biti dobra literatura, nema tog dobrog pisca koji je dosadan. Ako naidemo na tako nešto, znači da nešto nije u redu u našem sudu, a ne u tom pravilu. Mislim, dakle, da je dobrodošao jedan roman, koji ne daje reprodukciju matrice romana 19. veka, nego pokušava da ustroji jedan novi način čitanja, ne samo pisanja, jer i pisanje se moralo drugačije ustrojiti da bi se nova ravan čitanja postigla. Jedan roman koji rešava na novi način problem čitanja proze, svakako da rešava jedan od problema upravo vezanih za to zasićenje već viđenim formama, već napamet naučnim matricama čitanja.

● *Hazarski rečnik* je nova forma. Negde u knjizi, na samom početku, stoji: «Na ovom mestu leži onaj čitalac koji neće nikada otvoriti ovu knjigu. On je ovde zauvek mrtav.» Zašto je on mrtav?

– Zato što mi se čini da ne samo pisci nego i čitaoci, rame uz rame s piscima, učestvuju u stvaranju nove literature. Imamo mrtvu literaturu i mrtve čitaoce, imamo živu literaturu i žive čitaoce. Taj hod je nezadrživ. Bio sam gotovo prepadnut na jednoj književnoj večeri u Subotici kad sam video koliki broj potpuno nepoznatih ljudi, potpuno meni stra-

nih osoba i generacijski i po prostoru. zastupa taj novi trend. U Subotici nisam bio od vremena koje sam opisao u jednoj priči, još od vremena kada su tamo živele moje tetke. Decenije su prošle od tada. Takvo reagovanje na prozu koja ne nudi ništa od onoga na šta smo navikli, zaista, čoveka uverava da je proces paralelan, i kod pisaca, i kod publike. Uopšte nije reč samo o piscima.

● Zar pisac ne treba da ide ispred publike? Ne smatra li da pisci moraju da imaju te antene koje, na neki način, predskazuju ono pravo što će doći?

– A šta vi mislite da sam ja radio 15 godina? Petnaest godina ja sam išao ispred te publike, i nailazio na zid ćutanja, na zid gluvila, na zaveru mrtvila. To nije moj termin. U vezi samnom to je kritika pomenula. Kritičari su opazili taj fenomen. Ja sam se 15 godina sudarao neprekidno sa tim neprobojnim zidom gluvila oko sebe, i što se tiče kritike (sa časnim izuzecima, što nije važno) i, što je jako važno, što se tiče čitalaca. Najzad smo se sreli. Vi ste u pravu, pisac mora da ide ispred publike, ali to se skupo plaća. Onda doživi ili nikad ne doživi da se sretne sa publikom.

● Rekao bih da već postoji jedan trend u modernoj prozi koji računa sa jednom pojavom o kojoj smo već govorili – sa pojavom da su matrice nasleđene iz 19. veka, recimo, matrica romana, pa i matrica pripovetke, mada je to složenije pitanje, izlizane. Da li je rečnička forma ta koja se može danas upotrebiti više puta?

– To, u ovom trenutku, po mom dubokom uverenju, osećaju i čitaoci. Oni, ponekad, idu ispred pisaca, pa smo sada u jednom takvom trenutku. Naravno da i pisci osećaju tu klimu, nadolazeću, rekao bih, još ona nije osvojila, ali ona nadolazi. Pisci zato pribegavaju jednom malom lukavstvu – mimikriji, stavljanju obrazine, skrivanju pod masku, kako nas upozorava Albahari. Oni se prave kao da pišu nešto drugo a ne priču, da pišu nešto drugo a ne roman, a u stvari rade svoj posao. Na tom terenu, ja sam postavio pitanje koja bi ta nova forma mogla biti, koja bi bila upotrebljiva više no jednom, jer mislim da je to jako važan momenat. Ne može biti samo jednom upotrebljiva nova, dobra, uspešna matrica za roman. Ona može da ima tu osobinu da se može upotrebiti više puta, kao što se dobra matrica 19. vekovnog, ili baroknog romana, mogla upotrebiti više puta. Ako to imamo na umu, onda sam ja morao sebi postaviti pitanje koja bi ta forma bila koja se može upotrebiti više no jedanput. Drugo, postavio sam sebi pitanje koja bi ta forma bila odmah prepoznatljiva, i koju čitalac ne bi morao predugo da uči. Jer, ako vi uđete u jako komplikovane eksperimente, koji smanjuju komunikativnost, onda ulazite u jednu oblast literature koja mene intimno, uopšte ne zanima. Ja hoću da podelim radost sa čitaocima i, dakle, ta nova forma je morala biti lako prepoznatljiva, nešto što je već korišćeno, ali što nije korišćeno u literarne svrhe. I, onda, u trenutku kada mi je 1978. sinulo – pa to je forma leksikona, to je forma rečnika, onda mi je sve odjedanput pošlo kako treba. Onda sam shvatio da se to može i više od jednog puta upotrebiti, da je razaznatljiv oblik koji svaki čitalac može da upotrebi, jer ga je koristio bezbroj puta, doduše, ne u ove svrhe, i onda sam znao da sam na pravom putu. Druga je stvar što je bilo jako komplikovano, to mi je odnelo pet godina rada, pet radosnih i lepih godina moram da kažem, pet godina u kojima sam morao da ostvarim tu koncepciju. Jedno je imati koncept, a drugo je realizovati ga u literaturi. To je jako složena priča

bila, i ja sam, u prvom redu, morao da učim samog sebe, i da tu materiju organizujem tako da se i čitalac može ponašati u njoj, tako da je ona protočna sa svih strana. Pokušavao sam da napišem knjigu u kojoj se tri moćna sveta otimaju oko četvrtog malog sveta, ali pri tom ne žele da znaju ništa jedni o drugima. To je *Hazarski rečnik*.

● *Nekako me ova knjiga asocira na kulu jezika u pometnji. Da li ste to imali u vidu, ili na umu, dok ste radili na knjizi? I koje ste izvore koristili?*

– To su dva pitanja. Rekao bih da je nesumnjivo da kula vavilonska, kula jezika koji su u pometnji negde bila u osnovi »Hazarskog rečnika«. Međutim, moram reći da sam ja podelio te jezike na dve grupe, i da sam jedne više voleo od drugih. Ima jezika koji su bili savršeno usaglašeni sa svojim potrebama, bili potpuno u funkciji, društvenoj, kulturnoj, i tako dalje. To su arapski, hebrejski i grčki. Ali, postoji taj iščezli jezik, koji je mene mnogo više privlačio, i koji sam mnogo više voleo, iako ga nisam poznavao. Jedan kritičar je rekao, uzgred budi rečeno, u šali, da je to rečnik koji ima samo jednu reč. Ta reč je ku, ono voće, hazarsko, jedina reč koju je zapamtio princeza Ate, pošto je iz sećanja izbrisan njen maternji hazarski jezik, kao u svim nama. Jer, čovečanstvo isto može da kaže da su svi jezici njegovi maternji jezici, pa je brisanje bilo koga od njih, brisanje jednog maternjeg jezika. Mene je to jako privlačilo, i čini mi se da sam »Hazarski rečnik« pisao osećajući taj problem: šta se događa sa jednim malim jezikom, s jednim malim narodom, između takozvanih velikih jezika, između takozvanih velikih vladajućih religija i ideologija. Kako se to sve dešava, i kako se sve to svrši? Onda sam se negde u Novom Sadu, na jednoj književnoj večeri, suočio sa činjenicom da ima još naših prijatelja, naših savremenika, koji se identifikuju sa Hazarima. Recimo, Rusini. Na što sam ja morao da odgovorim da oni nisu sami, da nisam mislio ni na koga posebno, već sam mislio na sve one koji imaju sličnu sudbinu, hazarsku sudbinu.

● *Nije li ta hazarska sudbina pomalo kosmički san malih jezika i malih naroda? Po meni, isto je toliko važno ono što se stvara na engleskom, ili planetarnom jeziku, ali i na tom nepostojećem hazarskom jeziku, kao i na idišu, ili retoromanskom ili... Šta mislite o pojmu velikog jezika?*

– Rekao bih da pojam velikog jezika nije konstantan, on se menja. Setimo se Horacija. On je rekao da će pasti naše reči kao lišće i da će na njihovo mesto doći nove. I to se obistinilo na jeziku kojim je on pisao. To se obistinilo nad jednim takozvanim velikim jezikom, jezikom koji inaugurira jednu čitavu civilizaciju. Ako sada koristimo modernu nomenklaturu, možemo reći da i veliki jezici propadaju kao i mali. Znači, stvar je samo u dovoljno mudrosti da se u vremenu sagledaju problemi, onda ćemo videti da je ta podela na velike i male jezike bespredmetna, da, na žalost, sve propada. I to relativno brzo. I najbolja literatura propada, nema spasa. Uostalom, zašto bi literatura imala pravo da bude izuzetak? Pogledajmo jedne jeseni kako izgledaju šume, valjda ničeg lepšeg nema. Podimo duž Dunava, videćemo kako svakog trenutka ogromne količine lepote, zaista tonama se mogu meriti, propadaju bez povratka. Priroda proizvodi i uništava svoju lepotu, nešteditice, zašto bi se bilo šta što je proizvod prirode, – a i literatura je, na neki način, u krajnjoj liniji proizvod prirode – zašto bi to bilo imuno? I najbolja literatura propada, i najveći jezici propadaju, kao i najmanji. Ono što je mene interesovalo, to je da smo mi skloni, u svojoj kratkovidnosti, da vidimo samo velike jezike, da vidimo samo velike ideologije, da vidimo samo velike religije, i da nemilosrdno brišemo sve što je van tih okvira. »Hazarski rečnik« se bori za onu drugu stranu medalje.

● *Čitajući knjigu imao sam utisak da je po vama, literatura otkrovenje čovekove situacije. Na neki način, utiče na sudbinu sveta. Kako izgleda taj svet iz perspektive ove neobične knjige? Zašto ste se opredelili baš za ovu knjigu 1978. pa ste radili pet godina? Da li ste se pitali: kako treba da izgleda pisac totalne knjige?*

– Ta knjiga je najbolje mogla da iskaže moj integritet, sveukupnost onoga što sam pokušavao da radim. Jednom sam razgovarao sa Oljom Ivankijom na obali neke vode, nekog mora, i ona mi je govorila šta bi bila apsolutna slika. Ona je rekla: evo ovo što vidimo. To je nebo, to je voda, ispod neba zem-

lja, i sve ono što uključuju: to sunce, to nebo, ta voda i ta zemlja u vodi. Znači, i raj, i ovozemaljske stvari, sa ljudima, sa životinjama, sa biljem i podzemlje, pakao, sa svojim užasima, domen smrti, i tako dalje. Dakle, to bi bila integralna slika. Onda sam razmišljao o tome šta bi za mene bila integralna, apsolutna književnost, stvar mog integriteta, što bi bila totalna knjiga. I onda sam rekao da ne bih pošao od toga kako bi ta knjiga trebalo da izgleda, nego kako treba ja da izgledam kao pisac te knjige. I onda sam pokušao da formulišem šta sam ja! Pokušavao sam da budem i pesnik, i naučnik, i prozni pisac, u istoj knjizi. I to je sada jedan par rukava, što bi se reklo u narodu. Drugi par rukava, druga stvar, to je, čini mi se, nešto čemu nas je učila moderna literatura. I to ona koja je sada najviše u toku. Nije dovoljno da jedno književno delo cenite, morate da stvorite književno delo koje se može voleti. Inače, niste ništa uradili. Pišući *Hazarski rečnik*, želeo sam u prvom redu da ja volim to delo, i neizmerno sam želeo da ga još neko voli. Tu negde ima mesto čitalac, ne kao publika, ne kao tirava, nego, što mislim da je od presudnog, životnog značaja za modernu literaturu, kao neko ko će tu knjigu voleti, ili neće.

Prinudna čitanja, stručna čitanja, to je sve besmislica. Jedino što je relevantno to je – hoće li čitalac čitati knjigu zato što je voli, ili zato što su ga materijali da je čita, zato što mu je u školi rečeno da treba da je čita, zato što su mu drugi napunili glavu time da to valja, da je to dobro, da je to sjajno, da on treba to da čita. Sve to koješta i od toga literatura ne može više živeti. Ili ćete jedan tekst voleti i čitati ga zato što ga volite, ili tog teksta neće biti.

● *Kako se danas, u petak, 11. februara '85, vraćate Hazarskom rečniku?*

– Ja se uopšte ne vraćam toj knjizi. Otkako je štampana, nisam imao snage nijednom da je pročitam, i nisam bio u stanju čak ni štamparske greške da ispravim u drugom izdanju, što će pažljivi čitalac sam primetiti. Toliko me je umorila, toliko je se bojim na neki način, da je bolje da jedno vreme nemam nikakve veze.

● *Rekao sam da ste napisali svetsku knjigu. Želeo bih da Vas pitam: na koji način jugoslovenska savremena proza komunicira sa svetskom prozom? Gde smo mi, i šta mi značimo, kao književna ponuda, u odnosu na Evropu?*

– Mislim da se književne metropole, tako da ih nazovem, radije nego da ih nazovem mestima gde se piše na jednom od takozvanih velikih jezika, da se književne metropole sveta razlikuju od onih drugih središta utoliko što nemaju tako strahovite oscilacije. Mi ne možemo se pribrajati, iako imamo veoma ozbiljnih rezultata, naročito u prozi u poslednje vreme, ne možemo sebe pribrajati tim književnim metropolama, očigledno, pored ostalog i zato što imamo strahovite oscilacije. Mi imamo još sasvim uvedenu, od kritike podržanu, tretiranu kao ugledno nasleđe iz 19. veka, nasledenu, potpuno ubačenu književnost. I u istom trenutku, naporedo, imamo veoma moderne pisce. Taj raspon je ogroman i on govori o neakvom raslojavanju. Ono što zabrinjava, to je da dominantna izgleda više na strani ovih tradicionalnih tokova nego na strani onoga što hvata korak sa svetom. Mislim da smo tu takođe pokazali da nismo dorasli zbivanjima, koja se u svetu, na naše oči, otvaraju, pa možda i u situaciji da, zloupotrebimo taj ogroman raspon, koji je i generacijski bio uslovljen, jer su do nedavno, jedno pet-šest generacija pisaca napredno živeli i stvarali. Taj raspon nas pogada ne toliko činjenicom da imamo te razlike, nego našim preferencama. Mi se često, i kroz kritiku, pa do nedavno i kroz čitalačke ukuse, obraćamo upravo onom jako retardiranom, onom tradicionalnom, iz 19. veka nasledenom književnom kursu, koji je vrlo blizak svim vrstama ruralne proze, koja odeljava probleme grada, dakle, probleme koji su još u vreme realizma postavljeni na dnevni red u evropskoj literaturi na nivou došljaka u grad, a ne samog grada, dakle, sve to zajedno, sve te preference više nego sama ta lepeza koja bi u načelu mogla biti pozitivna, te preference izgleda da nas svrstavaju u provinciju.

● *Da li su muški i ženski primerak komplementarni? Koje su razlike između ženskog i muškog primerka?*

– Ženski primerak je i obeležen na koricama, muški primerak je, takođe, obeležen na koricama jednim znakom koji je nedvosmislen. Unutra post-

oji jedan stubac teksta koji se razlikuje. Rekao bih da su razlike za mene veoma značajne, ali značajne na jedan, možda bi se moglo reći, nekknjiževan način. Evo, da budem nekako jasniji i praktičniji. Ženski primerak, po mom uverenju, nudi više informacija nego muški. U ženskom primerku se eksplicitno ukazuje da između one naučnice i lepe mlade žene, još uvek mlade, u to vreme, kada se događa ova stvar u Hazarskom rečniku. Dorote Sulc i arapskog naučnika, da između njih dolazi bar do nekog dodira, dodira prstima, i da taj dodir ima gotovo kosmičko značenje, s obzirom na ono što se s njima događa. Taj senzualni nivo je zastupljen u ženskom primerku. Što se tiče muškog primerka, on nema tu informaciju. Međutim, muški primerak ima jednu sliku, jednu pesničku sliku, do koje je meni veoma stalo i koja govori da mi naličimo drvetu koje što više raste u vis ka nebu, mora dublje pružiti svoje korenje u zemlju, ka paklu. To su, dakle, te formalne razlike. Međutim, ima nešto drugo zbog čega te razlike stoje u knjizi, i meni je od toga, moram reći, mnogo više stalo. Veoma bih voleo i preporučujem čitaocima da ne čitaju i muški i ženski primerak naporedo, to je neka vrsta incesta, nego neka izaberu onaj primerak koji njima odgovara, a potom neka nađu, pošto pročitaju knjigu, nekog ko je pročitao onaj drugi primerak i neka s njim razgovaraju. Tu onda prestaje literatura i počinje ono mnogo ozbiljnije od literature, od svake literature, a to je život.

● *Negde u završnoj napomeni Hazarskog rečnika kažete da u svakom slučaju čitati ovu debelu knjigu znači biti sâm. Zašto biti sâm?*

– Upravo smo do toga došli maločas. Naime, nikakvo čitanje, s obzirom na to da čitanje u četiri ruke nije izmišljeno, nikakvo čitanje ne može zameniti društvo, nemojmo se zavaravati. Nama je nasušna potreba da ne budemo sami, ali da ne budemo sami na jedan suštinski način, da imamo nekog drugog, toplog i voljenog kraj sebe. Literatura to, i kada je najbolja, ne može da nadoknadi.

● *Sasvim ste u pravu, ali čitalački svet sa ovom knjigom u rukama, i mislima, mnogo je bogatiji. Upišao bih Vas da li ste srećni što ste pisac? Kako ući u književnosti i doći do reči? Zašto niste krojač?*

– Ja sam postao pisac pravo ravno dve stotine godina. Tada se pojavio prvi spisatelj u porodici Pavić. Živeo je u Budimu, u 18. veku. Moj daleki predak, koji se zvao Emerik Pavić, pisao je i štampao u 18. veku svoja dela. U Budimu je živeo, bavio se poezijom, znao je latinski, pisao je istoriju Srba na latinskom. U stvari, nastavio je na neki način Kačića. Potom su došli drugi, jedan dramski pisac, minorni, pa jedan naučnik velikog ugleda, Armid Pavić, praded, koji je bio počasni član Srpske akademije nauka i pisao istoriju dubrovačke drame. Njegova periodizacija Vukovog rada i danas se koristi, nešto što je u nauci ostalo, tako da sam ja izdajući Vuka Karadžića došao u situaciju da koristim njegove rezultate. Onda jedan kajkavski pesnik, moj stric, Nikola Pavić. Pošto te stvari skaču u porodici kao šahovski konj, uputio sam se tim putem i ja, tako da se pred mene od najranijeg detinjstva, otkad pamtim sebe, nije postavljalo pitanje šta ću biti. Oduvek sam mislio da treba i da moram da budem pisac. Međutim, pitanje kako ući u književnost palo je na mene u jednom trenutku kada se u književnosti moglo uraditi sve samo ne ono što je mene interesovalo. Proveo sam celu mladost u uverenju da neću nikad objaviti ono što je mene interesovalo, tako sam tek 1967. objavio prvu knjigu, kao sasvim zreo čovek. To je moja zbirka pesama *Palimpsesti*. Onda je usledilo sve ostalo. Jedno vreme sam se bio orijentisao na nauku, pa sam mislio da u beletristici neću moći doći do reči. Moram priznati da nisam imao mašte za budućnost i nisam mogao da predvidim da će doći situacija kad ću moći objavljivati i ono što ja želim. Možda je u mom slučaju ta zabluda opravdanija nego u drugim slučajevima, jer, doista, ono što sam ja želeo da pišem, i ono što sam pisao, vrlo dugo nije moglo da dođe do čitaoca. I kad sam počeo objavljivati od 1971. godine prozu, ona nikako nije probijala, kao što smo rekli, zvučni zid prema javnosti, prema publici.

● *Od prve knjige do danas, kako izgleda taj put preko celoga sveta do samog sebe?*

– *Bila je tu jedna vrlo opasna stvar. Ta opasna stvar mislim da i danas vreba. Čovek se u mladosti*

mного lakše navikne na neke stvari nego kasnije. Ja sam mladost proveo u uverenju da neću moći da pišem, tj. da ću moći da pišem a da neću moći da objavim. Navikao sam na to, tako da neprekidno hvatam sebe u situaciji kako smatram da su svi moji drugi poslovi i sve moje druge dužnosti važniji i neophodni za moj život, za moj opstanak, za opstanak moje porodice, nego za pisanje proze. Ta zabluda mislim da je nešto što je jako, jako opasno.

I moram priznati da neprekidno moram da kršim neka uhodana pravila u sebi da bih pisao prozu. To je, verovatno, tužna priča, ali sreća je da se čovek bar na kraju malo spasava iz toga. Moram priznati da sam sebi izgledao kao jedna komična ličnost, koja se bavi iz hobija, iz tvrdoglavosti, iz ne znam kojih sve razloga jednim zazornim, da ne kažem stidnim poslom.

● **Biti pisac na kraju 20. veka sigurno nije lako. Nije lako biti ni autor jedne izuzetne knjige, kao što je Hazarski rečnik. Znamo da je rečnik obično instrument za rad. Kakvo je to pomagalo Hazarski rečnik?**

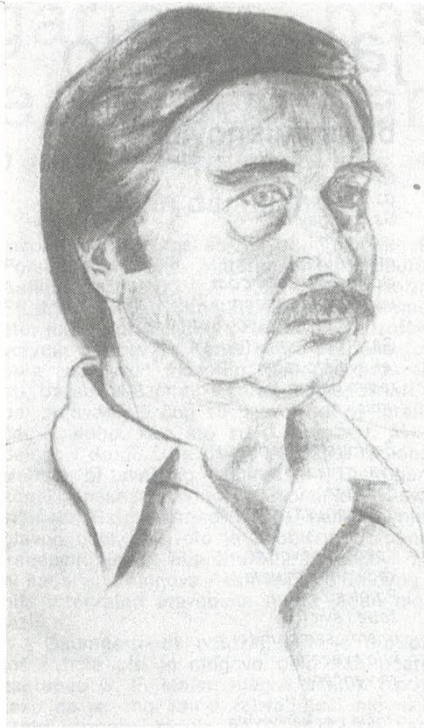
– U uputstvima kako čitati »Hazarski rečnik« kaže se da se on može čitati na takve i takve načine, i oni su pobrojani. Verovatno nisu svi pobrojani, postoje i drugi. Ali se kaže da se on može, na kraju krajeva, čitati kao što se jede dobar ručak. Hteo bih da kažem da bi »Hazarski rečnik«, ako išta, mogao biti jedno zadovoljstvo od čitanja. I ako sam malo od one radosti koju sam imao dok sam pisao rečnik, mogao preneti čitaocima, onda mislim da je više nego dovoljno. Da li je »Hazarski rečnik« sada pomagalo još za neke druge stvari, to je drugo pitanje, koje mene i ne zanima toliko koliko treba da zanima druge, jer je »Hazarski rečnik« pomagalo da se roman pomeri iz mrtvog ležišta u kojem je danas. Da li je »Hazarski rečnik« matrica koja se može još jednom upotrebiti, više puta upotrebiti, nije na meni da o tome razmišljam, ta šansa postoji. A ja sam u »Hazarskom rečniku« predvideo njegovog pisca koji će se javiti u budućnosti. Dakle, na njemu ostaje da o tome lupa glavu.

● **Možda ćete biti u mogućnosti da se upoznate s tim piscem?**

– Ne bih umeo da odgovorim na pitanje da li je svet postao bogatiji ili ne, ali sasvim je sigurno da sam ja postao siromašniji za jedan »Hazarski rečnik«. Mislim da sam strahovito prazan otkako sam završio tu knjigu, što, uostalom, nije samo moj osećaj. Ako se setimo pisaca koji su u prošlosti imali slične situacije, videćemo da su i oni imali takav osećaj je praznine. Naravno, to mi nije prva knjiga, i znam da je to privremeni osećaj; ja se, međutim, osećam osiromašenim, pored ostalog i zato što ne mogu da čitam tu knjigu onako sveže i kao da je nisam ja napisao. To mi je, na trenutke, žao. Voleo bih da je vidim nekako s neke druge, s koje ne vidi pisac, a to je nemoguće.

● **Koji je Vaš egzistencijalni problem?**

– Pa, mogao bih reći da sam celog života pričao o dve stvari: da su me u literaturi zanimale, i u životu, a ne sme se lagati u literaturi, to se nikad ne isplati, dve osnovne stvari. Jedna od te dve stvari je kako ja izgledam u svojoj generaciji, i kako moja generacija izgleda u sledu drugih generacija na ovom terenu i van ovog terena. Tom problemu posvetio sam (da ne govorimo o pričama, a priče su raznorodan materijal, pa se tu može naći svega i svačega) – *Mali noćni roman* Naime, postavio sam pitanje zašto se i kako dogodilo da naša generacija, znači ona rođena oko 1930. godine, tako loše prođe u životu, i što je mnogo važnije, tako loše prođe u struci, bilo koja da je struka. Odgovor na to pitanje nisam imao, trajalo je to jako dugo: decenijama: već sam bio propao čovek, propao u struci, tako da kažem. Nisam čak ni pisao, ne da nisam uspeo sa onim što sam pisao, nego uopšte nisam pisao. Kako se to dogodilo sa mnom? Zašto se to dogodilo? Onda sam, jedanput, gonjen nekim drugim vetrovima, drugim potrebama, kao naučnik, pored ostalih arhiva zašao u Hilendarski arhiv. Celog života sam se bavio arhivom. Gde sve nisam sedeo, u kakvim sve arhivima nisam radio, šta sve nisam ispisao, i kakvih sve dokumenata nema u mojim škrinjama. Dakle, baveći se time, jednog dana sam stigao i do Svete gore, do arhiva Hilandara. Hteo sam da pregledam arhiv Hilandara 17. i 18. veka, onog razdoblja kojim se bavim. Međutim, kvota dana koje grčke vlasti daju je bila takva da sam mogao da pogledam, tom prilikom, samo 18.

«Kako sin slikar Ivan Pavić vidi oca Milorada Pavčica»

vek. I svakog jutra sam dobijao naramak ispravan iz 18. veka, Hrisoston mi je donosio, i ja sam to prebiraio i pravio ispise, jer tamo nema kseroksa, nema ničeg od moderne tehnike, i dobro je što nema.

I tako sam se nekako pomagao. Međutim, sasvim neočekivano tamo u Hilandaru, na Svetoj gori, otkrio sam da postoje dve vrste ljudi, jedni su idioritmici, drugi su opštežitelji. Tog trenutka ja sam shvatio da je moj večiti problem, problem mog života, problem koji postavlja pitanje a nema odgovora na pitanje: zašto je sve s nama bilo takvo kako je bilo, dobija neko rešenje. Tada sam shvatio da ja i moji vršnjaci pripadamo idioritmiji, a naši očevi opštežiteljima. U to vreme sam jedva nazirao istinu, pošto sam bio relativno mlad čovek pa nisam imao iskustva, nisam shvatio da će naši sinovi takođe pripadati opštežiteljima. Ukratko rečeno, jedni su nekako u komuni, u zajedništvu, jako su povezani, određene, u prvom redu vojničke struke s njihovih struke, graditeljske struke s njihovih struke, oni drže vlast, oni su ti koji se bave najrelevantnijim poslovima, a idioritmici na Svetoj gori, to su samci. Svi imaju svoje, ništa nemaju zajedničko, ali njihovi poslovi su najteži poslovi, oni moraju da argatuju, oni moraju da privređuju da bi se život održao, i oni su uvek usamljeni. Taj strah od samoće ih goni da uče jezike. Oni znaju jezike, oni su u stanju da se sporazumeju sa svakim. Opštežitelji ne, oni su zatvoreni u svoju kastu, u svoju falangu, u svoju generaciju, tako da kažemo, oni su međusobno povezani i njima ne trebaju jezici, oni su sebi dovoljni. *Mali noćni roman* je nastao kako dijagnoza tog mehanizma koji je hiljadama godina stvar i koji obezbeđuje smenu generacija. Još se nije iscrplila logika, hiljadugodišnja logika smene generacija opštežitelja i samaca. I tu sam negde sâm sagledao sebe i svoje vršnjake, i samce, i video zašto se sve tako dogodilo kako se dogodilo. Danas, kada imam jedno iskustvo više, sa svima nama drugima, iskustvo 1968, video sam da se javila još jedna opštežiteljska generacija, generacija naših sinova; tada smo mi samci ostali između te dve generacije očeva i sinova, spljošteni i zgnječeni, gotovo uništeni. To je bio jedan problem o kojem sam mislio. Drugi problem o kojem sam mislio da treba da govorim nije više problem generacijski, ili problem komedije naravi, nego problem komedije karaktera: šta sam ja lično i šta je moj narod, gde je njegovo mesto? Dakle, ne ovaj horizontalni nego vertikalni problem. I to je drugi problem koji me je zaoкупio. Postavio sam sebi pitanje: koje je mesto tvog naroda u ovom svetu u kome živiš, a zbog toga i tvoje mesto u tom narodu izgleda tako kako

izgleda? I onda je došao »Hazarski rečnik« s pitanjem kako izgleda jedan narod koji ne pripada nijednoj od velikih religija, nijednoj od velikih ideologija, nijednoj od preovlađujućih moda u svetu, nego se tome opire.

● **Odavno sanjam da jedan TV-dnevnik počine informacijom da se, recimo, u Beogradu pojavila knjiga Desanke Maksimović, ili Mije Pavlovića, ili Milislava Savića, ili Milorada Pavića. Nedavno je susret Gromika i Šulca prokomentisan citatom iz »Hazarskog rečnika«. Kako je došlo do toga, i šta Vi mislite o tome?**

– Naravno da to treba pitati nekog drugog, a ne mene. Rekao bih samo da je citat jako dobro odabran, i da ja to mesto volim. To mesto glasi: razlika između dva Da može biti veća nego između jednog Da i jednog Ne. Dakle, događaju se neke stvari koje su zaista neobične.

● **No, ipak niste član nijedne akademije, ni srpske, ni vojvodanske, ni jugoslavenske. Nekako me potsećate na slučaj Crnjanskog.**

Hteo bih da podsetim kako je Crnjanski doživio da postane klasik naše književnosti, da ode u dugo progonstvo u inostranstvo, da se vrati, da bude zaboravljen kao klasik, jednom već prozoran klasik, i da se ponovo vrati u književnost, da ponovo postane jedan od najčitanijih pisaca, da ga ponovo nove generacije prihvate i kako se onda postavilo negde posle njegovog dolaska iz Londona pitanje njegovog ulaska u SANU. Niko nije, naravno, uopšte postavio pitanje opravdanosti takvog ulaska. Međutim, isprečilo se jedno formalno pitanje: da li on treba da bude dopisni član, ili treba da bude odmah biran za redovnog člana? Ivo Andrić, koji je još kao sasvim mlad čovek između dva rata ušao u SANU, rekao je tada: pa neka prođe sve ono što smo i mi prošli. Dakle, trebalo je da Crnjanski u svojim poznim godinama bude biran za dopisnog člana. Naravno, on je Banacaniin, kao što znamo, on je bio prznica, ne bismo ga voleli da nije uradio to što je uradio. Poslao je sve dodavola i, naravno, nije pristao na tu tako ponižavajuću ulogu da pod starost bude dopisni član, pored svojih kolega koji su odavno, odavno bili već redovni članovi. Jednog dana Srpska akademija nauka postaviće spomenik Crnjanskom, kao što je Francuska akademija postavila Molijeru sa poznatim natpisom.

● **Kažite nam nešto i izvorima kojima ste se služili da biste napisali ovu »knjigu budućnosti«.**

– Pošto su Hazari postojali, pošto je to materijal vezan za istorijska zbivanja, ja sam, naravno, morao da uzmem u obzir, u određenoj meri, kao što svi pisci istorijskih romana (mada je *Hazarski rečnik* daleko od istorijskog romana) moraju u ovoj ili onoj meri da uzmu u obzir neka istorijska zbivanja, tako sam i ja, naravno, morao time da se bavim. Moram reći da sam instinktivno bežao od 20. veka, i da sam želeo, mislim sada, kada unatrag posmatram stvari, da sam želeo uvek da se bavim izvorima 17. veka, a ne našim izvorima 20. veka. To ima veliku prednost da ne čini materijal racionalnom konstrukcijom. Kao što znamo, između 17. veka i nas isprečilo se razdoblje prosvetiteljstva koje je sve stvari dovelo u takav nered da mi do danas ne možemo da se oporavimo, jer je taj prosvetiteljski udar bio udar na sve van onog što se moglo racionalno o svetu pojmiti. Tako sam, orijentišući se na izvore 17. veka i na one starije, koji su bili neizbežni, kao izvori o Čirilu i Metodiju, izvori vezani za Judu Halevija, i za druge, za arapske dokumente o Hazarima, tako sam izbegao taj prosvetiteljski koncept koji je na nas, čini mi se, sve do danas, delovao, jedno vreme, pozitivno, a onda mnogo duže negativno. To je jedna stvar. Druga stvar, morao sam se neizbežno kretati u hebrejskoj, islamskoj i hrišćanskoj tradiciji. Tu sam kao pisac bio svestan da podležem opasnosti da se sa mnom dogodi nešto što je najgora stvar koja se može dogoditi poznatom piscu, a to je da ponavlja opšta mesta, već poznate stvari, da se pretvori u tumača istorijskih činjenica koje možete naći u svakom priručniku. Tu mi je, da izbegnem tu opasnost, pomogla sama materija. Oni koji se bave Hazarima u ove tri sredine, crvenoj, žutoj i zelenoj sredini, dakle, u sredini hrišćanskoj, hebrejskoj, islamskoj, oni su sumnjivi ljudi, oni su ljudi koji operišu sa jeretičkim spisima, koji se bave poslovima ne baš mnogo priznatim i neprihvaćenim od strane legitimnih ideologija, i tu sam onda našao rešenje. Nisam se nikad bavio zvaničnom dogmatikom te tri sredine, nego njihovim

ja, strašilo

boris kulenović

*Ne moraš imati glavu
da znaš ko sam ja
Sasvim gavran
ipak sam ti
otac i ljubavnik
Učini sebe udovicom
učini mene svecem*

*Gaze po mom vrtu
jer sve što radim
radim gadno
i mislim*

*Želim te prepariranu
svake hladne noci
da vidim
u ormaru sa odelima*

*Kako da govorim
kada nemam usta
Pojele su ih
žabe i svici.
Imam samo uniformu
vrlo svečanu.
za venčanje*

*Posle pet karnevala
probudi me iz sna
letnjim rukama
sa devet prstiju
Deseti još čuvam
u stomaku ili
grlu
Blagosiljam tvoje
najionske vrapce
i tvoju radosnu glavu*

*Pogledaj, bezbrižan sam
po belom trbuhu
mi pada kiša
pokraj glave
mokra zuje
anđeli bogalji*

*U jutro, sivo ili žuto,
ja sam ceremonijal majstor
na pogrebu gnjilih cvetova
i limenih automobilskih školjki*

*Uzdihšem
Ja, Strašilo.
Građanin Strašilo*

*Ružnog, ružnog,
na odeljenju lepih kata
stoput obešenog,
dođi da vidiš,
iza rešetaka*

*U vlažno-plavi petak,
u jeftino jutro,
ispričaj mu priču
o srušenih sedamnaest
crkvenih tornjeva
gde zvone da se vrati*

*Bolestan sam od lepog
Noćas je bal priviđenje i
grlimo se na urušenim stepenicama
Grub i beo izgoreh
juče u požaru bioskopa
Zamislio sam i tebi
divnu smrt i najlepšu krunu*

jeresima, ili bar hermetičnim spisima u hebrejskoj sredini, medicinskim spisima u arapskoj sredini, i katarskobogumilskim spisima u hrišćanskoj sredini. Mislim da je to bilo veoma korisno za spisateljski posao, jer sve je to, naravno, bilo uvek pretekst, neka polazna platforma za elaboriranje književnog materijala, i sve je to bilo veoma podsticajno.

● U tom krvavom petogodišnjem radu na „Hazarskom rečniku“, koja je to slika dana bila najteža, koja ide uvis prema nebu, a morala je istovremeno da pusti korenje prema paklu?

– To je teško pitanje. Takav se dan verovatno nikada ne pamti. Čovek želi da zaboravi teške dane. Sećam se da sam imao problem kako da rešim pitanje lovaca na snove, da na neki način oni podrže princezu Ateh i da čitav taj, tako da ga nazovem uslovno ironično-autentični sloj, hazarski sloj ovog rečnika dobije neku nosivost. To je bilo teško sve do trenutka kada sam došao na onu ideju da nije važan uspon, nije važan hod ka vrhuncu, nego je važno kako se vraćamo s vrhunca. Za razliku od tog mesta koje se otkrilo u jednom trenutku kao otkrovenje, vrlo mukotrpano i teško sam radio na formulisanoj ideji o Adamu Ruhaniju, odnosno o njegovom pandanu u hebrejskoj ili hrišćanskoj sredini. Međutim, i danas mi je jedno od ključnih mesta „Hazarskog rečnika“ i čitavog mog književnog posla ono mesto, upravo u odeljku o Adamu Ruhaniju, gde se govori o knjizi koja diše, o knjizi u kojoj naizmenično preovlađuju plime i oseke jedne i druge strane našeg bića, i tu se sada vraćamo na tu sliku drveta koja ide ka nebu i pušta korenje ka paklu.

Ništa ne niče pod staklenim zvonom. Nismo razgovarali o uzorima. Da li ste imali nekog pisca na umu?

– Što se pisaca tiče, koje sam voleo i koje sada volim, i koju su, verovatno, ostavili neki trag, to su naši pisci iz 17. i 18. veka. Na neki način bih mogao reći da sam za njih pisao, jer ja nisam mogao znati, u vreme dok je nastajao „Hazarski rečnik“ da će neko čitati tu knjigu i da će se nekome dopasti. Naprotiv, imao sam utisak da je to moja najhermetičnija knjiga, da niko živ neće hteti da je shvati. Što se tiče drugih pisaca, to je već opšte mesto današnje literature, to je svakako Borhes, pisac o kojem sam govorio u jednoj priči, kao piscu koji nam omogućuje da nadoknadimo avitaminozu, jer mislim da postoji intelektualna avitaminoza kao što postoji fiziološka avitaminoza. Osetite u jednom trenutku da vam treba nešto, da vam je neophodno da nađete nešto što bi nadoknadilo taj ne-

ne postignete to što želite, a onda naidete na dve – tri priče i vaš problem je rešen. Borhes je jedan takav pisac. Međutim, Borhes nije romansijer i eksplicitno je rekao da se tom tehnikom kojom se on bavi ne može napisati roman, jer ta tehnika nije primerena romanu. Tako sam ostao sam i u tom pogledu.

● Istoričar ste književnosti, profesor univerziteta, kritičar, pesnik... Koje biste savremene srpske pisce preporučili stranom čitaocu? Šta može a šta ne može da prođe u svetu?

– Mislim da je to teško pitanje. Mislim da bi Momčilo Nastasijević bio jedan od njih. Ne mogu da shvatim zašto Meša Selimović nije imao većeg uspeha u Francuskoj nego što je imao. Sa Crnjanskim je veoma složen problem, sa Crnjanskim je problem kako njegovu pesničku dimenziju preneti na strani jezik, pa gotovo i ne spada u pitanje kojim se bavimo. Sasvim dobro na stranom jeziku bi stajali i drugi. Ne bih voleo da govorim o svojoj generaciji, a mislim da imam pravo da pomenem Nemanju Mitrovića, kao proznog pisca koji savršeno ne bi ništa izgubio kad bi bio preveden. Treba reći da nas uvek iznenaduje šta može i šta ne može da prođe u svetu, kao što nas, uostalom, iznenaduje šta može i šta ne može kod nas. Zašto je to tako i zašto nije drugačije? To je veliko pitanje! U svakom slučaju, moderna literatura o književnosti, o problemu romana, o krizi romana, ona nas upozorava na to da postoje moćni mehanizmi izvan književnosti koji uspevaju da nametnu jedan trend, jedno delo, a da ostave u senci brojna druga, možda isto tako dobra, ili čak bolja dela. Živimo u situaciji, a mislim da ona nije privilegija samo našeg vremena, mislim da se isto događalo i ranije, živimo u situaciji kada svet, doista, nije u stanju da konzumira sve ono što je vredno i dobro u oblasti kulture. Znači, dolazimo do formule koja je paradoksalna, ali koja je, po mom osećanju, veoma tačna, uvek suviše izuzetno vrednih stvari, dragocenih stvari, a nikad dovoljno običnih, banalnih. Uvek nam je suviše dobrih knjiga, uspešnijih muzičkih ostvarenja, sjajnih slika, a nikad dovoljno cipela, hleba, igara, onog što se svakodneвно troši. Mislim da ta granica prolazi kroz književno stvaranje, i možemo reći: nikad nam nije dovoljno prosečnih književnih ostvarenja kojima možemo da ložimo svoje književne peći, a uvek ima više vrhunskih književnih ostvarenja no što smo u stanju da konzumiramo. Pogledajte koliko će vrhunskih dela književnih ostati nepročitano, koliko dela koja su dosegla zvezde nećemo pročitati pre nego što odemo sa ovoga sveta, mi, i naša generacija. Možda je dobro što je tako.

doatak u protoku intelektualnih materija, i onda tražite, kao koza koja liže zidove, ne bi li našla malo maltera zamešanog sa solju, pa da nadoknadi nedostatak soli u organizmu, tako vi tražite šta ćete pročitati. Možete čitati stotine i stotine knjiga a da